

Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Ιστορία και Λογοτεχνία σε διάλογο.
Η αίσθηση της Ιστορίας στον Καβάφη και στον Σεφέρη»

ΚΕΙΜΕΝΑ

Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ

Αντικατοπτρισμοί: επάλληλα χρονικά πρίσματα και υποκειμενικές σκοπιές

«Στα 200 π.Χ.»

[χρ. γεγ. 330 π.Χ. – χρ. αφήγ. 200 π.Χ. – γρ. 1916 – δημ. 1931]
(Αρχικός τίτλος: Πλην Λακεδαιμονίων)

«Αλέξανδρος Φιλίππου και οι Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων – »

Μπορούμε κάλλιστα να φαντασθούμε *φωνή α΄*
πως θ΄ αδιαφόρησαν παντάπασι στην Σπάρτη
για την επιγραφή αυτή. «Πλην Λακεδαιμονίων»,
5 μα φυσικά. Δεν ήσαν οι Σπαρτιάται
για να τους οδηγούν και για να τους προστάζουν
σαν πολυτίμους υπηρέτας. Άλλωστε
μια πανελλήνια εκστρατεία χωρίς
Σπαρτιάτη βασιλέα γι΄ αρχηγό
10 δεν θα τους φαίνονταν πολλής περιωπής.
Α βεβαιότατα «πλην Λακεδαιμονίων».

Είναι κι αυτή μια στάσις. Νοιώθεται.

Έτσι, πλην Λακεδαιμονίων στον Γρανικό· *φωνή β΄*
και στην Ισό μετά· και στην τελειωτική
15 την μάχη, όπου εσαρώθη ο φοβερός στρατός
που στ΄ Άρβηλα συγκέντρωσαν οι Πέρσαι:
που απ΄ τ΄ Άρβηλα ξεκίνησε για νίκη, κ΄ εσαρώθη.

Κι απ΄ την θαυμάσια πανελλήνιαν εκστρατεία, *ρητορικός στόμφος*
την νικηφόρα, την περιλαμπρη,
20 την περιλάλητη, την δοξασμένη
ως άλλη δεν δοξάσθηκε καμιά,
την απaráμιλλη: βγήκαμ΄ εμείς·
ελληνικός καινούριος κόσμος, μέγας.

Εμείς· οι Αλεξανδρείς, οι Αντιοχείς, *το κράμα*
25 οι Σελευκείς, κ΄ οι πολυάριθμοι
επίλοιποι Έλληνες Αιγύπτου και Συρίας,
κ΄ οι εν Μηδία, κ΄ οι εν Περσίδι, κι όσοι άλλοι.
Με τες εκτεταμένες επικράτειες,
με την ποικίλη δράσι των στοχαστικών προσαρμογών.
30 Και την Κοινήν Ελληνική Λαλιά
ώς μέσα στην Βακτριανή την πήγαμεν, ως τους Ινδούς.

Για Λακεδαιμονίους να μιλούμε **τώρα!**

Ιστορικά realia

Το παράθεμα στην αρχή του ποιήματος προέρχεται από την αναθηματική επιγραφή που έστειλε ο Μ. Αλέξανδρος μαζί με 300 περσικές πανοπλίες στην Αθήνα μετά τη νίκη στον Γρανικό ποταμό, το 334 π.Χ. («*Αλέξανδρος Φιλίππου και οι Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων από των βαρβάρων των την Ασίαν κατοικούντων*»). Οι Λακεδαιμόνιοι δεν έλαβαν μέρος στην εκστρατεία, επειδή τους αρνήθηκαν την αρχηγία.

Σχόλια στο ποίημα

Στο ποίημα έχουμε μια ενδιαφέρουσα αντίστιξη φωνών (στάσεων) απέναντι στο ίδιο γεγονός. Όπως έδειξε ο Keeley (*Καβαφική Αλεξάνδρεια*, 192-196), το ποίημα διαβάζεται «με διπλό κλειδί» αναλόγως του χρονικού πρίσματος από το οποίο το βλέπουμε. Η απόσταση ανάμεσα στον χρόνο των γεγονότων (το 330 π.Χ.) και στον χρόνο της αφήγησης (το 200 π.Χ.), αλλά –θα πρόσθετα– και η απόσταση ανάμεσα στον χρόνο γραφής (1916) και στον χρόνο δημοσίευσης του ποιήματος (1931), είναι καθοριστική για να αποτιμήσουμε την ιστορική σημασία της κάθε άποψης.

Η στάση των Λακεδαιμονίων θεωρείται υπερφίαλη και ιστορικά άστοχη, αν την δούμε μέσα από το πρίσμα του 330 π.Χ., όπως, από την άλλη, ο ρητορικός στόμφος που διαποτίζει τα λόγια του αφηγητή στην προτελευταία στροφή του ποιήματος, μπορεί να αποδοθεί σε δίκαιη υπερηφάνεια, και να εκτιμηθεί θετικά. Αλλά εκείνο το «*τώρα*» που σφραγίζει το ποίημα («για Λακεδαιμονίους να μιλούμε τώρα!») μας μεταφέρει σε έναν μεταγενέστερο χρόνο, τον αφηγηματικό (στα 200 π.Χ.), δηλαδή τρία χρόνια πριν την πανωλεθρία του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας από τα ρωμαϊκά στρατεύματα στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.), και μας αναγκάζει απροσδόκητα να ξανασκεφτούμε τους Λακεδαιμονίους, και την αλαζονική τους συμπεριφορά τότε, ως ένα ανησυχαστικό παράλληλο της τωρινής κατάστασης των ελληνοιστικών βασιλείων, οι οποίοι φαίνεται να έχουν περιπέσει σε μιαν ανάλογη κατάσταση τύφλωσης, υπεροψίας και μέθης (οπότε η ρητορική μεγαλοστομία του αφηγητή στην προτελευταία στροφή αποκτά άλλο νόημα), εξαιτίας της οποίας υπεροψίας και τύφλωσης αδυνατούν να δουν την καταστροφή που επέρχεται (την απειλή των Ρωμαίων).

Προέκταση στο ιστορικό παρόν: Ανάλογες σκέψεις μπορούμε να κάνουμε αν συστοιχίσουμε τα απώτερα ιστορικά συμφραζόμενα του ποιήματος με τα ιστορικά δεδομένα των χρόνων κατά τους οποίους ο Καβάφης γράφει και δημοσιεύει οριστικά το ποίημά του (1916 – 1931). Η τελική επικράτηση της πολιτικής του Βενιζέλου έναντι του Κωνσταντίνου (το 1916 είναι η χρονιά του Κινήματος Εθνικής Αμύνης και της κυβέρνησης Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη), δηλαδή η συμμαχία της Ελλάδας με τις δυνάμεις της Αντάντ και η συνακόλουθη εμπλοκή της χώρας στη Μικρασιατική Εκστρατεία αποτιμώνται εντελώς διαφορετικά αν τα κρίνουμε από το χρονικό πρίσμα του 1916 ή το χρονικό πρίσμα του 1931, δηλαδή πριν ή μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Ενδιαφέροντες συνειρμοί προκύπτουν και αν παραλληλίσουμε τα δεδομένα του ποιήματος με τη σημερινή κατάσταση: τις εκστρατείες των Αμερικανών και των πρόθυμων συμμάχων τους στην Ανατολή, τις πολυπολιτισμικές πολυεθνικές κοινωνίες του σύγχρονου κόσμου, την Κοινή Αγγλική Λαλιά, την αλαζονεία των ηγετών του Κόσμου και, ειδικά σήμερα, της απρόσωπης Υπερδύναμης του κεφαλαίου (των «αγορών»), όπως και την πανίσχυρη προπαγάνδα τους που σκεπάζει ή σαρκάζει τις αντίθετες φωνές, τις φωνές των αποκλεισμένων πλην επίφοβων Λακεδαιμονίων. Υπό αυτή την έννοια, το βάθος αυτού του ποιήματος αντηχεί «τη μυστική βοή των πλησιαζόντων γεγονότων» ακόμη και σήμερα.

«Αστερισμοί» καβαφικών ποιημάτων

«Αλεξανδρινοί Βασιλείς»

[χρ. δράσης/αφήγ. 34 π.Χ. – χρ. γρ./δημος. 1912]

Μαζεύθηκαν οι Αλεξανδρινοί
να δουν της Κλεοπάτρας τα παιδιά,
τον Καισαρίωνα και τα μικρά του αδέρφια,
Αλέξανδρο και Πτολεμαίο, που πρώτη
5 φορά τα βγάζαν έξω στο Γυμνάσιο,
εκεί να τα κηρύξουν βασιλείς,
μες στη λαμπρή παράταξι των στρατιωτών.

Ο Αλέξανδρος – τον είπαν βασιλέα
της Αρμενίας, της Μηδίας, και των Πάρθων.
10 Ο Πτολεμαίος – τον είπαν βασιλέα
της Κιλικίας, της Συρίας, και της Φοινίκης.
Ο Καισαρίων στέκονταν πιο εμπροστά,
ντυμένος σε μεταξύ τριανταφυλλί,
στο στήθος του ανθοδέσμη από υακίνθους,
15 η ζώνη του διπλή σειρά σαπφείρων κι αμεθύστων,
δεμένα τα ποδήματά του μ' άσπρες
κορδέλλες κεντημένες με ροδόχροα μαργαριτάρια.
Αυτόν τον είπαν πιότερο από τους μικρούς,
αυτόν τον είπαν Βασιλέα των Βασιλέων.

περιγραφή Καισαρίωνα

20 **Οι Αλεξανδρινοί ένοιωθαν βέβαια
που ήσαν λόγια αυτά και θεατρικά.**

Αλλά η μέρα ήταν ζεστή και ποιητική,
ο ουρανός ένα γαλάζιο ανοιχτό,
το Αλεξανδρινό Γυμνάσιο ένα
25 θριαμβικό κατόρθωμα της τέχνης,
των αυλικών η πολυτέλεια έκτακτη,
ο Καισαρίων όλο χάρις κ' εμορφιά
(της Κλεοπάτρας υιός, αίμα των Λαγιδών).
κ' οι Αλεξανδρινοί έτρεχαν πια στην εορτή,
30 κ' ενθουσιάζονταν, κ' επευφημούσαν
ελληνικά, κ' αιγυπτιακά, και ποιοι εβραϊκά,
γοητευμένοι με τ' ωραίο θέαμα –
**μ' όλο που βέβαια ήξευραν τι άξιζαν αυτά,
τι κούφια λόγια ήσανε αυτές η βασιλείες.**

περιγραφή Γυμνασίου

Ιστορικά realia

Πηγές που αναφέρουν την αναγόρευση: Πλούταρχος (Βίος Αντωνίου) και Δίων Κάσσιος (βλ. έκδ. Καβάφη των αφών Αποστολίδη, σ. 156).

Σχόλια στο ποίημα «Αλεξανδρινοί Βασιλείς»

Οι αναγνώστες, για να ανασυνθέσουν τη σκηνή, θα πρέπει να έχουν κατά νου τα εξής:

α) Αυτό που «βλέπουν» δεν είναι μια αναγόρευση σε ελεύθερο, αλλά σε *κατακτημένο* βασίλειο (τόσο οι κτήσεις του στ. 9, αφιερωμένες από τον Αντώνιο στην Κλεοπάτρα, όσο και οι κτήσεις του στ. 11 είναι ρωμαϊκές). Συνεπώς, άλλοι κινούν τα νήματα από αυτούς που φαίνονται (ο Μ. Αντώνιος δεν αναφέρεται στο ποίημα).

β) Η αναγόρευση των «βασιλέων» γίνεται το 34 π.Χ., μόλις τρία χρόνια πριν την πανωλεθρία του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας στο Άκτιο. Ο Καβάφης στηρίζεται στις ιστορικές πηγές που αναφέρουν την αναγόρευση, και προσθέτει τη λυρική περιγραφή (στ. 12-17, στ. 22-32).

- Η λειτουργική αξία της περιγραφής του Καισαρίωνα (στ. 12-17) είναι ανάλογη με εκείνη του σχήματος των τριών στο δημοτικό τραγούδι → εξηγεί γιατί «πιότερο από τους μικρούς» ο Καισαρίων αναγορεύτηκε «Βασιλεύς των Βασιλέων». Σημειωτέον ότι οι ιστορικές πηγές δίστανται ως προς το ποιος αναγορεύεται «Βασιλεύς των Βασιλέων» (τα γνήσια παιδιά του Αντωνίου: Πλούταρχος, ο Καισαρίων: Δίων Κάσσιος). Ο Καβάφης επιλέγει τον Καισαρίωνα (ο λόγος αποκαλύπτεται στο ποίημά του «Καισαρίων»).

- Η λυρική περιγραφή του Γυμνασίου (στ. 22-23) αποσκοπεί στο να δείξει τα «θεάματα» που συνέγειραν το πλήθος, τι δηλαδή πρόσεχαν και τι εξ αυτού *δεν* πρόσεχαν (άρα επιτείνει τον ειρωνικό τόνο του «βέβαια» που ακολουθεί τις δύο λυρικές περιγραφές).

γ) Το καμπανιστό «βέβαια» ακούγεται δύο φορές (στ. 20-21, 33-34). Όχι τυχαία ο Καβάφης χωρίζει τα επίμαχα σημεία είτε με διάστιχο (στ. 20) είτε με παύλα (στ. 32). Τα σημεία αυτά δημιουργούν αμφιβολία για το ποιος μιλάει/σκέφτεται: ο αφηγητής; ή το πλήθος; Οι Αλεξανδρινοί το 34 π.Χ. δεν ξέρουν «βέβαια» *ακόμη* η ιστορική προοπτική του ποιήματος προϋποθέτει τη συνανάγνωση ποιημάτων όπως «Το 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια» και ο «Καισαρίων» για να αποκτήσει κανείς πλήρη εικόνα της κατάστασης.

«Το 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια»

[χρ. δράσης/αφήγ. 31 π.Χ. – χρ. γρ. 1917; 1924 – χρ. δημοσ. 1924]

Απ' την μικρή του, στα περίχωρα πλησίον, κόμη,
και σκονισμένος από το ταξίδι ακόμη

έφθασεν ο πραγματευτής. Και «Λίβανον!» και «Κόμμι!»
«Άριστον Έλαιον!» «Άρωμα για την κόμη!»

στους δρόμους διαλαλεί. Αλλ' η μεγάλη οχλοβοή,
κ' η μουσικές, κ' η παρελάσεις πού αφήνουν ν' ακουσθεί.

Πβ. Γυμνάσιο, παραπάνω

Το πλήθος τον σκουντά, τον σέρνει, τον βροντά.
Κι όταν πια τέλεια σαστισμένος, τι είναι η τρέλλα αυτή; ρωτά,

**ένας του ρίχνει κι αυτονού την γιγαντιαία ψευτιά
του παλατιού – που στην Ελλάδα ο Αντώνιος νικά.**

Ιστορικά realia

Το ιστορικό ανέκδοτο διασώζεται από τον Πλούταρχο (βίος Αντωνίου). Μετά την ήττα στο Άκτιο το 31 π.Χ., η Κλεοπάτρα, πριν αυτοκτονήσει, φυγάδευσε τον Καισαρίωνα μέσω Αιθιοπίας προς την Ινδία, αλλά ο παιδαγωγός του Ρόδων τον έπεισε να επιστρέψει, με το σκεπτικό ότι ένεκα της καταγωγής του (ήταν γιος του Ιούλιου Καίσαρα), ο νικητής Οκταβιανός θα τον άφηνε ζωντανό στην Αλεξάνδρεια. Ωστόσο, ο σύμβουλος του Οκταβιανού, ο Άρειος Δίδυμος, τον συμβούλευσε: «ουκ αγαθόν πολυκαισαρήν» [δεν είναι καλό να υπάρχουν πολλοί Καίσαρες], με αποτέλεσμα τον φόνο του Καισαρίωνα.

Σχόλια στο ποίημα «Καισαρίων»

Το ποίημα αποκαλύπτει τον μηχανισμό της έμπνευσης του Καβάφη και φωτίζει την ιστορικοποιητική του μέθοδο:

- Οι πρώτοι στίχοι (στ. 1-4) δείχνουν έναν αναγνώστη-ποιητή, που διαβάσει ιστορικές πηγές («συλλογή επιγραφών»). Οι επόμενοι στίχοι δείχνουν το ενδιαφέρον του Καβάφη να γεμίσει τα «κενά» της ιστορίας («μνεία μικρή κι ασήμαντη», «στην ιστορία λίγες γραμμές μονάχα βρίσκονται για σένα»), μέσω της «φανταστικής» αναπόλησης/ανάπλασης (στ. 15 κ.εξ.). Πρόκειται λοιπόν για μια σύνθετη μέθοδο που συνδυάζει τα μέσα της ιστορίας (πηγές) με εκείνα της λογοτεχνίας (φαντασία).
- Οι συνθήκες εργασίας του ποιητή περιγράφονται στους στ. 20 κ.εξ. (μόνωση, χαμηλό φως, ρεμβασμός). Το πιο σημαντικό είναι πώς ο Καβάφης αναπλάθει ποιητικά τον Καισαρίωνα: όχι «μνημειωμένο» (αντιπβ. πώς περιγράφονται από την ιστορία οι Πτολεμαίοι: στ. 5-10), αλλά ένα πρόσωπο *με σάρκα και οστά*: «ωραίο κ' αισθηματικό», καθότι νέο. Ο Καβάφης έτσι το φέρνει κοντά μας, το κάνει από αόριστο απτό (ας σημειωθεί και η χρήση του α' ενικού προσώπου, που κάνει το ποίημα πιο «βιωματικό» από την γ' πρόσωπη αφήγηση του «Αλεξανδρινοί βασιλείς»).
- Αν ο Καβάφης είχε περιοριστεί απλώς στην περιγραφή της «ονειρώδους συμπαθητικής ομορφιάς» του Καισαρίωνα, δεν θα έκανε τίποτα περισσότερο από ό,τι ένας λυρικός ποιητής που χρησιμοποιεί την ιστορία «συγκινησιακά». Αλλά ο Καβάφης ενδιαφέρεται για το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο συγκεκριμένος Καισαρίων προκύπτει «ιδεώδης εν τη λύπη του», όπως φανερώνει ο στ. 27 που δίνει το κρίσιμο στοιχείο: «μες στην κατακτημένη Αλεξάνδρεια». Με άλλα λόγια, η «φαντασία» του Καβάφη δεν δουλεύει αυθαίρετα αλλά πάνω στο έδαφος της ιστορίας, και έτσι αναβιώνει «κατά το εϊκός και το αναγκαίον» τα βιώματα και τα αισθήματα του ιστορικού προσώπου που αναπλάθει.
- Η ειρωνεία, βασικό γνώρισμα του ιστορικού Καβάφη, αναδύεται στους δύο τελευταίους στίχους (στ. 29-30), όπου είναι δύσκολο να αποφασίσουμε αν η δραματική εξέλιξη οφείλεται στον *αφελή* Καισαρίωνα («ελπίζοντας ακόμη να σε σπλαχνισθούν») ή στους *φάυλους* «που ψιθύριζαν το Πολυκαισαρήν». Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η χρήση του πληθυντικού (οι φάυλοι), αφού, με βάση τον Πλούταρχο, μόνον ένας, ο Άρειος, το σφυρίζει στα αυτιά του Οκταβιανού. Άρα, κατά τον Καβάφη, η ευθύνη είναι συλλογική: αυτοί οι «φάυλοι» θα μπορούσε να είναι επίσης το πλήθος ή η παράταξις των στρατιωτών που είδαμε στο «Αλεξανδρινοί βασιλείς», ή και στο «31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια».
- Κυρίως, όμως, εκείνο που ενδιαφέρει τον Καβάφη να υποδείξει είναι τα αίτια που οδήγησαν στο άδοξο τέλος του Καισαρίωνα (η πλάνη, οι λάθος εκτιμήσεις, το συμφέρον, η φαιλότητα των πολλών), με άλλα λόγια, *ιστορικοποιεί* την τύχη του Καισαρίωνα, ιστορικοποίηση η οποία προσγειώνει τα ανθρώπινα από το επίπεδο της «μοίρας» στο έδαφος της συγκυρίας και του ρεαλισμού.

Προέκταση στο ιστορικό παρόν: Ο «Καισαρίων» γράφεται το 1914 και δημοσιεύεται το 1918. Τα χρονικά όρια συμπίπτουν με τον Α΄ Π.Π., εποχή σημαντικών πολιτικών και ιστορικών μεταβολών. Μεσολαβεί ο Εθνικός Διχασμός (το εν Ελλάδι ζήτημα του «Πολυκαισαρή» μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου), δηλ. δύο αντίθετες προοπτικές γύρω από το με ποιους θα πάμε, ποια επιλογή είναι προς το συμφέρον και την επιβίωση της χώρας. Ανάλογα πολιτικά διλήμματα εκδηλώνονται και στη σημερινή συγκυρία της Ελλάδας.

*

Γενικό σχόλιο

Τα παραπάνω ποιήματα μπορούν (και πρέπει) να συναγνωστούν με μια σειρά άλλων ποιημάτων του Καβάφη γύρω από την πτώση των Αλεξανδρινών βασιλείων και της επιβολής της Pax Romana (π.χ. «**Η μάχη της Μαγνησίας**», «**Προς τον Αντίοχον Επιφανή**», «**Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες**», «**Πρέσβεις από την Αλεξάνδρεια**», «**Η δυσσάρσκεια του Σελευκίδου**», «**Δημητρίου Σωτήρος, 162-150 π.Χ.**», «**Εν δήμω της Μικράς Ασίας**», «**Ας φρόντιζαν**» κλπ.), σε *αιτιακή αλυσίδα*, η οποία φωτίζει κατά «αντικειμενική ιστορική συστοιχία» (objective correlative) τα τεκταινόμενα την εποχή του Καβάφη, με πλαίσιο αναφοράς τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και, για τον ελληνισμό, τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για τέτοιους αστερισμούς ποιημάτων, που συνθέτουν την ποιητική ιστοριογραφία του Αλεξανδρινού στη «μακρά διάρκεια» 18 αιώνων, βλ. αναλυτικά την «Κατακλείδα» του κεφαλαίου για τον Καβάφη, στο βιβλίο μου *Ιστορία και Λογοτεχνία σε διάλογο*, σ. 123 κ.εξής.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ

«Σαλαμίνα της Κύπρος»

...Σαλαμίνα τε
τας νυν ματρόπολις τωνδ'
αιτία στεναγμών
Αισχύλου, Πέρσαι

Κάποτε ο ήλιος του μεσημεριού, κάποτε φούχτες η ψιλή βροχή
και τ' ακρογιάλι γεμάτο θρύψαλα παλιά πιθάρια.
Ασήμαντες οι κολόνες· μονάχα ο Άγιος Επιφάνιος
δείχνοντας μουντά, χωνεμένη τη δύναμη της πολύχρυσης αυτοκρατορίας.

- 5 Τα νέα κορμιά περάσαν απ' εδώ, τα ερωτεμένα· *αισθησιακή περιγραφή-
παλμοί στους κόλπους, ρόδινα κοχύλια και τα σφυρά *λογ. στερεότυπο Κύπρου**
τρέχοντας άφοβα πάνω στο νερό
κι αγκάλες ανοιχτές για το ζευγάρι του πόθου.
Κύριος επί υδάτων πολλών, *Ψαλμοί*
10 **πάνω σ' αυτό το πέρασμα.** *(με πολιτική νύξη)*

Τότες άκουσα βήματα στα χαλίκια.
Δεν είδα πρόσωπα· σα γύρισα είχαν φύγει.
Όμως βαριά η φωνή σαν το περπάτημα καματερού,
έμεινε εκεί στις φλέβες τ' ουρανού στο κύλισμα της θάλασσας
15 μέσα στα βότσαλα πάλι και πάλι:

«**Η γης δεν έχει κρικέλια**
για να την πάρουν στον ώμο και να φύγουν
μήτε μπορούν, όσο κι αν είναι διγασμένοι
να γλυκάνουν το πέλαγο με νερό μισό δράμι.

- 20 Και τούτα **τα κορμιά**
πλασμένα από ένα χρώμα που δεν ξέρουν,
έχουν ψυχές. *Μακρυγιάννης*
Μαζεύουν σύνεργα για να τις αλλάξουν, *αγγλική πολιτική στην Κύπρο*

- 25 δε θα μπορέσουν· μόνο θα τις ξεκάμουν
αν ξεγίνονται οι ψυχές.
Δεν αργεί να καρπίσει τ' αστάχυ *προμάντεμα κυπρ. Αγώνα*
δε χρειάζεται μακρύ καιρό
για να φουσκώσει της πίκρας το προζύμι,
δε χρειάζεται μακρύ καιρό
30 το κακό για να σηκώσει το κεφάλι,
κι **ο άρρωστος νους** που αδειάζει *πβ. «Ελένη»: καινούργιες τρέλες*
δε χρειάζεται μακρύ καιρό
για να γεμίσει με την **τρέλα,**
νήσος τις έστι...».

- 35 Φίλοι του άλλου πολέμου, *σύμμαχοι Β' ΠΠ*
σ' αυτή την έρημη συννεφιασμένη ακρογιαλιά
σας συλλογίζομαι καθώς γυρίζει η μέρα –
Εκείνοι που έπεσαν πολεμώντας κι εκείνοι που έπεσαν χρόνια μετά τη μάχη·
40 εκείνοι που είδαν την αυγή μες απ' την άχνη του θανάτου
ή, μες στην άγρια μοναξιά κάτω από τ' άστρα,
νιώσανε πάνω τους μαβιά μεγάλα

- τα μάτια της ολόκληρης καταστροφής·
κι ακόμη εκείνοι που προσεύχονταν
όταν το φλογισμένο ατσάλι πριόνιζε τα καράβια:
- 45 «Κύριε, βόηθα να θυμόμαστε
πώς έγινε τούτο το φονικό·
την αρπαγή το δόλο την ιδιοτέλεια, τα αίτια της καταστροφής
το στέγνωμα της αγάπης·
Κύριε, βόηθα να τα ξεριζώσουμε...».
- 50 — **Τώρα** καλύτερα να λησμονήσουμε πάνω σε τούτα τα χαλίκια· **μνήμη-λήθη**
δε φελά να μιλάμε·
τη γνώμη των δυνατών ποιος θα μπορέσει να τη γυρίσει;
ποιος θα μπορέσει ν' ακουστεί;
Καθένας χωριστά ονειρεύεται και δεν ακούει το βραχνά των άλλων.
- 55 — Ναι· όμως **ο μαντατοφόρος** τρέχει **το «μήνυμα» (επιμύθιο)**
κι όσο μακρύς κι αν είναι ο δρόμος του, θα φέρει
σ' αυτούς που γύρευαν ν' αλυσοδέσουν τον Ελλήσποντο **ύβρις**
το φοβερό μήνυμα της Σαλαμίνας. **Άτη**
- Φωνή Κυρίου επί των υδάτων.** **θεία Δίκη**
60 **Νήσος τις έστι.**

Σαλαμίνα, Κύπρος, Νοέμβρης '53

Το ποίημα περιλαμβάνεται στην «κυπριακή συλλογή» του Σεφέρη *Ημερολόγιο Καταστροφώματος Γ'* (1955). Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα ¹⁴1982 (ανατύπ. της έκδ. του 1972), σ. 263-265.

Από τα σχόλια του φιλολογικού επιμελητή Γ. Π. Σαββίδη στην παραπάνω έκδοση:

Επιγραφή [μότο]: «... και τη Σαλαμίνα, που η μητρόπολή της σήμερα σ' αυτούς τους στεναγμούς μάς έχει βάλει» (Αισχύλου *Πέρσαι*, μτφρ. Γρυπάρη)

Άγιος Επιφάνιος: παλαιοχριστιανική βασιλική, στον αρχαιολογικό χώρο της Σαλαμίνας.

Κύριος επί υδάτων: *Ψαλμοί*, 28.

Η γης δεν έχει κρικέλια: πβ. «Ότι κρικέλια δεν έχει η γης να την πάρει κανείς εις την πλάτη του, ούτε ο δυνατός, ούτε ο αδύνατος» (Μακρυγιάννης).

«**Νήσος τις έστι** πρόσθε Σαλαμίνας τόπων»: Αισχύλου *Πέρσαι* 447 (ο αγγελιοφόρος αρχίζει να περιγράφει στη βασίλισσα το τέλος των Περσών στη ναυμαχία της Σαλαμίνας).

Εκείνοι που προσεύχονταν: Σε μια νοτιοαφρικανική εφημερίδα είχα διαβάσει (Σεπτέμβρης 1941) την προσευχή που είχε φτιάξει για το καράβι του ο αντιπλοίαρχος λόρδος Hugh Beresford, R.N.: [δίνεται εδώ μόνο η ελλ. μτφρ.] «Κύριε, στοργικέ Πατέρα μας... Βοήθησέ μας να θυμόμαστε τις πραγματικές αιτίες του πολέμου: ατιμία, απληστία, εγωισμό και έλλειψη αγάπης – και να τις διώξουμε από τούτο το καράβι, έτσι που να μπορέσει να γίνει υπόδειγμα του νέου κόσμου για τον οποίο πολεμάμε». Έπεσε στη μάχη της Κρήτης [σχόλιο του Σεφέρη].

NB! Ο Σεφέρης χρησιμοποιεί στο ίδιο ποίημα κλασικές (*Πέρσαι*), βιβλικές (*Ψαλμοί*), βυζαντινές (βασιλική Αγ. Επιφανίου) και νεότερες πηγές (Μακρυγιάννης, ημερολόγιο Άγγλου αντιπλοίαρχου). Αυτό είναι τυπικό στοιχείο της μεθόδου του, που διαφέρει από τον Καβάφη.

«Ελένη»

ΤΕΥΚΡΟΣ: ...ές γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὐδ' μ' ἐθέσπισεν
οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικὸν
Σαλαμίνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας.

ΕΛΕΝΗ: Οὐκ ἦλθον ἐς γῆν Τρωάδ', ἀλλ' εἶδωλον ἦν.

ΑΓΓΕΛΟΣ: Τί φῆς;
Νεφέλης ἄρ' ἄλλως εἶχομεν πόνους πέρι;

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, ΕΛΕΝΗ

«Τ' αηδόνια δε σ' αφήνουνε να κοιμηθείς στις Πλάτρες». **δημοτικός ρυθμός (15σ.)**

- Αηδόνι** ντροπαλό, μες στον ανασασμό των φύλλων, **επίκληση (όπως στα έπη)**
συ που δωρίζεις τη μουσική δροσιά του δάσους
στα χωρισμένα σώματα και στις ψυχές
5 αυτών που ξέρουν πως δε θα γυρίσουν.
Τυφλή φωνή, που ψηλαφείς μέσα στη νυχτωμένη **μνήμη μνήμη-λήθη**
βήματα και χειρονομίες· δε θα τολμούσα να πω φιλήματα·
και το πικρό τρικύμισμα της ξαγριεμένης σκλάβας. **προμάντεμα κυπρ. Αγώνα**

«Τ' αηδόνια δε σ' αφήνουνε να κοιμηθείς στις Πλάτρες».

- 10 Ποιες είναι οι Πλάτρες; **Ποιος το γνωρίζει τούτο το νησί;** ΚΥΠΡΟΣ
Έζησα τη ζωή μου ακούγοντας ονόματα πρωτάκουστα:
καινούργιους τόπους, **καινούργιες τρέλες των ανθρώπων**
ή των θεών·
η μοίρα μου που κυματίζει
ανάμεσα στο στερνό σπαθί ενός Αιάντα
15 και μian άλλη Σαλαμίνα **μιλάει ο Τεύκρος**. Πβ. πμ. «Σαλαμίνα της Κύπρος»
μ' έφερε εδώ σ' αυτό το γυρογάλι.
Το φεγγάρι } **αστρολογία**
βγήκε απ' το πέλαγο σαν Αφροδίτη·
σκέπασε τ' άστρα του Τοξότη, τώρα πάει νά 'βρει
την καρδιά του Σκορπιού, κι όλα τ' αλλάζει.
20 **Πού είν' η αλήθεια;**
Ήμουν κι εγώ στον πόλεμο τοξότης·
το ριζικό μου, ενός ανθρώπου που ξαστόχησε.

- Αηδόνι ποιητάρη,**
σαν και μια τέτοια νύχτα σι' ακροθαλάσσι του Πρωτέα **Αίγυπτος, θέρετρο Β' ΠΠ**
25 σ' άκουσαν οι σκλάβες Σπαρτιάτισσες κι έσυραν το θρήνο,
κι ανάμεσό τους —ποιός θα το 'λεγε— η Ελένη!
Αυτή που κυνηγούσαμε χρόνια **στο Σκάμαντρο**. ~**Μ.Ασία**
Ήταν εκεί, στα χείλια της ερήμου· την άγγιξα, μου μίλησε:
«Δεν είν' αλήθεια, δεν είν' αλήθεια» φώναζε.
30 «Δεν μπήκα στο γαλαζόπλωρο καράβι.
Ποτέ δεν πάτησα την αντρειωμένη Τροία».

Με το βαθύ στηθόδεσμο, τον ήλιο στα μαλλιά, κι αυτό το ανάστημα **αισθησιακή περιγραφή Ελένης**
ίσκιοι και χαμόγελα παντού
στους ώμους στους μηρούς στα γόνατα·

- 35 ζωντανό δέρμα, και τα μάτια
με τα μεγάλα βλέφαρα,
ήταν εκεί, στην όχθη ενός Δέλτα.
Και στην Τροία;
Τίποτε στην Τροία — ένα είδωλο.
Έτσι το θέλαν οι θεοί. ανώτερη νομοτέλεια (θεοί)
- 40 Κι ο Πάρης, μ' έναν ίσκιο πλάγιαζε σα νά ήταν πλάσμα απόφιο·
κι εμείς σφαζόμεσταν για την Ελένη δέκα χρόνια. Το μάταιο του αγώνα & της θυσίας
- Μεγάλος πόνος είχε πέσει στην Ελλάδα. ΜΙΚΡ.ΚΑΤΑΣΤΡ.-Β΄ ΠΠ-ΕΜΦΥΛΙΟΣ
Τόσα **κορμιά** ριγμένα
στα σαγόνια της θάλασσας στα σαγόνια της γης· τοιχογρ. Παναγιός Ασίνου
- 45 τόσες **ψυχές** (ανάλογη εικόνα στη «Σαλαμίνα της Κύπρος»)
δοσμένες στις μυλόπετρες, σαν το σιτάρι.
Κι οι ποταμοί φουσκώναν μες στη λάσπη το αίμα
για ένα λινό κυμάτισμα για μια νεφέλη
μιας πεταλούδας τίναγμα το πούπουλο ενός κύκνου
- 50 για ένα πουκάμισο αδειανό, για μιαν Ελένη.
Κι ο αδερφός μου;
Αηδόνι αηδόνι αηδόνι,
τ' είναι θεός; τί μη θεός; και τί τ' ανάμεσό τους; πβ. Ευριπ. Ελένη 1137
- «Τ' αηδόνια δε σ' αφήνουνε να κοιμηθείς στις Πλάτρες».
- Δακρυσμένο πουλί,**
στην Κύπρο τη θαλασσοφίλητη ΚΥΠΡΟΣ
- 55 που έταξαν για να μου θυμίζει την πατρίδα, Μ. ΑΣΙΑ
άραξα μοναχός μ' αυτό το παραμύθι,
αν είναι αλήθεια πως αυτό είναι παραμύθι,
αν είναι αλήθεια πως οι άνθρωποι δε θα ξαναπιάνουν
τον παλιό δόλο των θεών·
αν είναι αλήθεια
- 60 πως κάποιος άλλος Τεύκρος, ύστερα από χρόνια, καθολικότητα-διαχρονικότητα
ή κάποιος Αίαντας ή Πρίαμος ή Εκάβη μύθου (η ιστορία επαναλαμβάνεται)
ή κάποιος άγνωστος, ανώνυμος, που ωστόσο
είδε ένα Σκάμαντρο να ξεχειλάει κουφάρια,
δεν το 'χει **μες στη μοίρα του** ν' ακούσει
- 65 μαντατοφόρους που έρχονται να πούνε πβ. πμ. «Σαλαμίνα της Κύπρος»
πως τόσος πόνος τόση ζωή το μήνυμα (επιμύθιο): βλ. σχόλιο ποιητή
πήγαν στην άβυσσο
για ένα πουκάμισο αδειανό για μιαν Ελένη.

Το ποίημα περιλαμβάνεται στην «κυπριακή συλλογή» του Σεφέρη *Ημερολόγιο Καταστροφώματος Γ'* (1955). Βλ. *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα ¹⁴1982 (ανατύπ. της έκδ. του 1972), σ. 239-242.

Σημειώσεις του ποιητή

στ. 1 [*Πλάτρες*]: τόπος του νησιού

στ. 44 [*στα σαγόνια της θάλασσας στα σαγόνια της γης*]: από μια τοιχογραφία στην έξοχη εκκλησιά της Ασίνου

στ. 68 [*για ένα πουκάμισο αδειανό για μιαν Ελένη*]: Φίλος που διάβασε το χφ μου θυμήθηκε τούτο: “In those days [of the WW II] the official recruiting posters in Cyprus said, ‘Fight for Greece and Liberty’” (House of Commons, Official Report, 5 May 1955).

NB! Το σχόλιο αυτό του ποιητή αποτελεί κλειδί για τη συγχρονική ιστορική διάσταση του πμ.

ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΕΦΕΡΗ

- **Πηγές-Διακειμενικές αναφορές:** Ευριπίδης (passim), Στησίχορος μέσω Πλάτωνα (στ. 29-31), Όμηρος-έπη (βλ. «αηδόν», «τυφλή φωνή»: στ. 2, 6), Δάντης (στ. 40, πβ. *Purgatorio* XXI 136), χριστιανική λαϊκή παράδοση (σώματα – ψυχές: στ. 4, το άλεσμά τους: στ. 43-46, τα σαγόνια στην εκκλησιά της Ασίνου: στ. 44, η άβυσσος: στ. 67), αστρολογία (στ. 17-19). Καμία από αυτές τις πηγές δεν παραπέμπει σε ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Είναι φανερό πως ο Σεφέρης κάνει χρήση όχι της ιστορίας καθεαυτής, αλλά του λογοτεχνημένου μύθου (το πλαίσιο του ποιήματος είναι μυθικό). Η βρετανική πηγή προκύπτει ως *εξωκειμενικό* στοιχείο (βλ. σχόλιο Σεφέρη για τον τελευταίο στίχο) και αποτελεί το κλειδί για την ιστορική ερμηνεία του ποιήματος.
- **Μύθος και ιστορία:** ο μύθος «καθρεφτίζει» την ιστορία, μυθική και ιστορική πραγματικότητα οσμώνονται. Ουσιαστικά ο Σεφέρης χρησιμοποιεί τον Τρωικό πόλεμο και τον μύθο της Ελένης ως αλληγορία των ιστορικών δρωμένων της εποχής του. Χρησιμοποιεί δε την ανατρεπτική εκδοχή του μύθου για την τύχη της Ελένης από τον Ευριπίδη για να σχολιάσει την ανατροπή των δεσμεύσεων των συμμάχων της Ελλάδας στην πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστορία (εξ ου η απορία για τα όρια μεταξύ αλήθειας και παραμυθιού). Τόσο κατά τον Α΄ ΠΠ όσο και κατά τον Β΄ ΠΠ, οι Έλληνες, παρότι σύμμαχοι των νικητριών δυνάμεων, και δη της Αγγλίας, όχι μόνο δεν κέρδισαν αλλά έχασαν σημαντικά κομμάτια της πατρογονικής γης: τη Μ.Ασία στον Α΄ ΠΠ και την Κύπρο μετά τον Β΄ ΠΠ.
- **Συμπερίληψη:** οι εποχές συμφύρονται (Μ. Ασία/«Σκάμαντρος», Β΄ ΠΠ/«τ' ακροθαλάσσι του Πρωτέα», Κυπριακό/Τεύκρος και ευθείες αναφορές στο νησί). Ο συνδετικός κρίκος που συναρμολογεί αυτές τις εποχές, και συνδέει τον μύθο με την ιστορία, είναι η επωδός του «αηδονιού» (το αηδόνι είναι γνωστή μεταφορά της ποιητικής πράξης, του «τραγουδιού»). Στο πμ. του Σεφέρη αποκτά τοπικά χαρακτηριστικά (Πλάτρες, Κύπρος): πβ. «Αηδόνι ποιητάρη» (στ. 23), «δακρυσμένο πουλί» (στ. 54: ευθεία αναφορά στο κυπριακό δράμα· πβ. και στ. 8: «το πικρό τρικύμισμα της ξαγριεμένης σκλάβας» (προφητεία κυπρ. Αγώνα 1955-59). Η χρήση του μύθου ως πλαίσιο (ή «καθρέφτης» της ιστορίας) και των μυθικών προσώπων στο τέλος του ποιήματος (στ. 60 κ.εξ.) προσδίδει την αναγκαία καθολικότητα-διαχρονικότητα στην ιστορική συγκυρία (1953) και στο μήνυμα που θέλει να περάσει ο Σεφέρης για τις «τρέλες των ανθρώπων ή των θεών» (βλ. όλη την ενότητα των στ. 9-22).
- **Συγκινησιακή χρήση της ιστορίας:** όλο το ποίημα δονείται από συναίσθημα. Σε αυτό συντείνουν και οι λυρικές αναφορές (π.χ. περιγραφή της Ελένης, στ. 32-36), καθώς και ο ρυθμός (βλ. κυρίως στ. 47-50 και τον στίχο-επωδό σε δημοτικό 15σ.). Συμβάλλοντα στοιχεία στην πρόκληση συγκίνησης (empathy) είναι και η χρήση του «εμείς», καθώς και οι αναφορές στα «σώματα» και στις «ψυχές» που αλέθονται στις μυλόπετρες [της ιστορίας]. Ανάλογα στοιχεία υπάρχουν και στη «Σαλαμίνα της Κύπρος». Τέτοια τονισμένη συγκίνηση δεν θα βρούμε, παρά σπάνια, στην ποίηση του Καβάφη.

Έννοιες-κλειδιά που διαφοροποιούν τον Σεφέρη από τον Καβάφη

- αλήθεια – παραμύθι (στ. 20, 29, 38, 57): στο ποίημα του Σεφέρη τα όρια αλήθειας – ψέματος συγχέονται, αλλά πάντως η αντίθεση στέκει, όπως και γενικά τα δίπολα στην ποίησή του. Στον Καβάφη η διπολικότητα έχει αντικατασταθεί από την ειρωνεία, τη διαλεκτική της αμφισημίας (θέση – αντίθεση > σύνθεση): *και ... και... όχι ή... ή ...*
- μοίρα, ριζικό, ο δόλος των θεών (στ. 13, 22, 39, 58, 64): τέτοιες αναφορές δηλώνουν ότι στην αντίληψη του Σεφέρη μια ανώτερη νομοτέλεια διοικεί τα ανθρώπινα (όπως ακριβώς γίνεται και στην αρχαία τραγωδία). Στον Καβάφη τέτοια πίστη δεν υπάρχει: η ανθρώπινη δράση προέχει, αυτή κινεί την ιστορία, όχι «ο δόλος των θεών», και καθορίζεται από τον βαθμό απτεπίγνωσης –τη σοφία ή την αλαζονεία– που ορίζει τις επιλογές τους.